

Τὰ Θρησκευτικὰ στὸ σύγχρονο σχολεῖο: Μάθημα γιὰ ὅλους ἢ διαφορετικὰ μαθήματα γιὰ ξεχωριστὲς ὁμάδες;

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ*

Ὁ Γιώργος Καπετανάκης στὴ βιβλιοπαρουσίασή του στὸ τελευταῖο τεῦχος τῆς *Σύναξης* παρομοίωσε τὴν κυκλοφορία τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ ὁποῖο συζητᾶμε σήμερα¹, μὲ ἓνα «βότσαλο» ποὺ πέφτει στὰ «λιμνάζοντα νερά» τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο².

Ὡραία εἰκόνα τὸ βότσαλο, τὸ ὁποῖο ὅμως πέφτει μᾶλλον στὰ «ταραγμένα νερά» τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, τουλάχιστον τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ποὺ ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ χῶρο. Τὸ θρησκευτικὸ μάθημα εἶναι ἓνα θέμα, τὸ ὁποῖο βρίσκεται συνεχῶς στὸ προσκήνιο καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκφράζονται ποικιλόμορφες γνώμες ἀπὸ εἰδικούς καὶ μὴ, σὲ ἰδεολογικὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βάση, χωρὶς γνώση τῆς ἐκπαιδευτικῆς πραγματικότητας, τῶν ἐξελίξεων, τῶν δυσκολιῶν καὶ τῶν ἀναγκῶν στὸ χῶρο.

Εἶναι ἀρκετὰ ἀποκαλυπτικὰ στὴ συνάφεια αὐτὴ ὅσα ἔγραψα τὸ 1997 γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν: «Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ θέμα τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς βρίσκεται στὴ χώρα μας μονίμως στὴν ἐπικαιρότητα. Κάποια δη-

* Ὁ Κωνσταντῖνος Δεληκωστάντης εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν.

1. *Τὰ Θρησκευτικὰ στὸ σύγχρονο σχολεῖο. Ὁ διάλογος καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ Δημοτικῆς καὶ Γυμνασίου*, ἐπιμ. Στ. Γιαγκιάζογλου / Α. Νευροκοπλῆς / Γ. Στριλιγκάς, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2013.

2. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ Γ., *Τὰ Θρησκευτικὰ στὸ σύγχρονο σχολεῖο* (βιβλιοπαρουσίαση), *Σύναξη*, τεῦχος 128 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2013), σσ. 95-97, ἐδῶ σ. 95. Ὁ Θανάσης Παπαθανασίου εἶχε κάνει λόγο τὸ ἔτος 2008, γιὰ τὴν «πηχτὴ ἰλὸν στὴν ὁποία καλεῖται νὰ κωπηλατήσῃ ἢ συζήτησῃ» γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. (ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ., «Τὰ Θρησκευτικὰ στὸ ἔλεος τῶν συνηγόρων τους», ἐφημ. *Χριστιανικὴ*, 4.9.2008 καὶ στὸν παρόντα τόμο, ὅπου ἀναδημοσιεύεται τὸ κείμενο, σσ. 459-462, σελ. 459).

μοσιεύματα με ιδεολογική σφραγίδα, κάποιο σκάνδαλο στην Έκκλησία ή ένα τυχαίο συμβάν, ξεσπάσματα φονταμενταλισμού και θρησκευτικού φανατισμού όπου γής, δικαστικές αποφάσεις κ.λπ. προκαλούν κατά κανόνα χιονοστιβάδα αντιδράσεων με αιχμές συχνότατα κατά του θρησκευτικού μαθήματος, το οποίο οι περισσότεροι αξιολογούν με βάση τις εμπειρίες τους από τα σχολικά τους χρόνια. Θυμόμαστε τί συνέβη με άφορμή την απόφαση 3356/95 του ΣΤ΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Έπικρατείας σχετικά με την προσφυγή γονέα από την Πάτρα για την περίπτωση του γιού του, μαθητή της Γ΄ Γυμνασίου, ο οποίος τιμωρήθηκε για διακωμώδηση του μαθήματος των Θρησκευτικών και για την άρνησή του να απαγγείλει την προσευχή. Άλλοι θριαμβολόγησαν και άλλοι κινδυνολόγησαν πρόωρα, χωρίς να μελετήσουν σε βάθος το σκεπτικό της απόφασης. Κάποιοι μάλιστα προχώρησαν ακόμα περισσότερο, προβλέποντας ότι οι θεολόγοι, όπως παλαιότερα οι σαγματοποιοί και οι βαρελοποιοί θα αναγκασθούν σύντομα να αλλάξουν επάγγελμα³. Παρόμοιες φωνές ακούονται και σήμερα.

Πολλοί «προοδευτικοί» που παίρνουν θέση για το μάθημα των Θρησκευτικών φαίνεται μάλιστα να ενδιαφέρονται περισσότερο για το δικαίωμα έλευθερίας από τη θρησκεία, παρά για το δικαίωμα της νέας γενιάς να διδαχθεί, με τον κατάλληλο για το σύγχρονο σχολείο τρόπο, τη θρησκεία που διαμόρφωσε εν πολλοίς το κοινωνικό και πολιτιστικό τοπίο στη χώρα μας. Πιστεύω ότι έδω ή κριτική απορρέει περισσότερο από ιδεολογικές τοποθετήσεις, παρά από πραγματικό ενδιαφέρον για τον μαθητή και τη μαθήτριά.

Άς επικεντρωθούμε όμως στο «βότσαλο», που έπεσε στα ταραγμένα νερά της σχολικής θρησκευτικής αγωγής: στο νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα. Κι εγώ ανήκα αρχικά στην επιτροπή ειδικών για την εκπόνηση του νέου Προγράμματος Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου, όμως επειδή είχα άδεια και θα έλειπα στο έξωτερικό για μερικούς μήνες, παραιτήθηκα. Σημειώνω ότι έχω συζητήσει και συζητώ με αρκετούς θεολόγους και δασκάλους για το Πιλοτικό Πρόγραμμα και ακούω συνήθως κάποια θετικά σχόλια για μερικές πλευρές του, αλλά και αρκετή κριτική. Κι αυτό το θεωρώ χαρακτηριστικό και αποκαλυπτικό. Δεν υπάρχουν στο χώρο μας και στο χώρο της παιδείας και της ανθρώπινης πράξης γενικότερα, «καθαρές» λύσεις. Η αλήθεια είναι έδω πά-

3. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., «Οί άλλες θρησκείες στα νέα σχολικά έγχειρίδια των Θρησκευτικών του Δημοτικού Σχολείου», *Μακεδόν*, τεύχος 3 (Άνοιξη 1997), σσ. 25-34, έδω σ. 25.

ντοτε σύνθετη, γεμάτη έντάσεις. Όπως έγραφε ο Carl Friedrich von Weizsäcker «ή ανθρώπινη πράξη είναι πιό περίπλοκη από την κίνηση τών πλανητών και τη δομή του ατόμου», εγώ θα πρόσθετα «και από τη διπλή έλικα του DNA»⁴.

Το βιβλίο που παρουσιάζουμε, αποτελεί πανόραμα απόψεων για την πορεία μίας σημαντικής προσπάθειας, τεκμήριο της πολυφωνίας, σύμπνοιας και κριτικής προσέγγισης για το φλέγον θέμα του μαθήματος τών Θρησκευτικών, που άγγίζει ακόμη και τις σχέσεις Έκκλησίας και κράτους. Άφουγκραζόμαστε την άγωνία υπεύθυνων προσώπων για το μάθημα και διαβάζουμε τις θέσεις εκκλησιαστικών θεσμικών όργανων, μητροπολιτών, τών Θεολογικών μας Σχολών κ.ά. για το μάθημα τών Θρησκευτικών και την πορεία του και την ανανέωση του και ειδικότερα για το νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα.

Στη συνέχεια θα αναφερθώ σύντομα κυρίως στο νέο αυτό Πρόγραμμα. Πιό συγκεκριμένα θα κάνω τρεις επισημάνσεις για τις θετικές του διαστάσεις και θα διατυπώσω τους προβληματισμούς μου για τρία επιμέρους θέματα που με άπασχολούν.

1) Κατ' αρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι το μάθημα τών Θρησκευτικών, όπως άλλωστε σημειώνεται και στο βιβλίο, δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση, όταν για όλα τα μαθήματα έπρεπε να ισχύσει ένας βασικός παιδαγωγικός αναπροσανατολισμός, να γίνουν ριζικές αλλαγές στον τρόπο όργανωσής τους επί τη βάσει παιδαγωγικών κριτηρίων. Ήταν ανέκαθεν λάθος τακτική να βλέπουμε οι θεολόγοι το μάθημά μας ως κάτι διαφορετικό από τα άλλα και ιδιαίτερο. Ένισχύαμε έμμεσα τα επιχειρήματα εκείνων που μās έβλεπαν ως ξένο σώμα στο σύγχρονο σχολείο.

Όρθως, λοιπόν, με το νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα το μάθημα τών Θρησκευτικών τοποθετείται ισότιμα με τα άλλα μαθήματα στο σχολικό πρόγραμμα, στην ευθύνη της πολιτείας και υποχρεωτικό (με τις γνωστές εξαίρέσεις). Άκριβως, μία συμπαγής ομάδα ειδικών θεολόγων-παιδαγωγών εργάστηκε αυστηρά για να εξασφαλίσει στο μάθημα τών Θρησκευτικών τα χαρακτηριστικά μίας σύγχρονης μορφωτικής διαδικασίας. Είναι πολύ θετικό ότι οι συντάκτες του Πιλοτικού Προγράμματος δεν είναι όπαδοι ενός παιδαγωγικού ούμανιταρισμού⁵, τών εύκολων λύσεων και της άδάπανης αποτελεσματικότη-

4. C. F. von WEIZÄCKER, *Wohin gehen wir?*, München/ Wien 1997, σ. 74.

τας. Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μάθηση θέλουν δουλειά, ὀργάνωση, πρόγραμμα, μεθοδολογία.

2) Εἶναι ὀρθό ὁ κάθε μαθητῆς καὶ ἡ κάθε μαθήτρια στὴ χώρα μας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ καὶ πολιτισμικὴ τους προέλευση, νὰ γνωρίζουν τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου, «τὰ ἐγχώρια θρησκευτικὰ στοιχεῖα» τῆς χώρας στὴν ὁποία ζοῦν, τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση καὶ τὸν πολιτισμό. Ἐπομένως, εἶναι πολὺ σημαντικό τὸ γεγονός ὅτι τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν παραμένει κατ' οὐσίαν μάθημα Ὁρθόδοξης Παράδοσης καὶ πολιτισμοῦ καὶ ὅτι ἔχει κατανοηθεῖ πῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διδάξουμε σωστὰ τὴν παράδοση αὐτή, ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ γενικότερο πολιτισμικὸ πλαίσιο, χωρὶς ἀναφορὰ στὴ σύγχρονη πραγματικότητα, οὔτε βέβαια νὰ προσφέρουμε καθαρὸ ὁμολογιακὸ μάθημα.

Εἶναι λογικὸ καὶ συνεπές, τὸ μάθημα νὰ ἀνοίγει καὶ πρὸς ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες καὶ παραδόσεις καὶ πρὸς τὶς ἄλλες θρησκείες πού μᾶς ἀφοροῦν, οἱ ὁποῖες πᾶ δὲν εἶναι ὑπόθεση «ἀπόστασης» ἀλλὰ «ἐγγύτητας» γιὰ ὅλους μας, ὅπως γράφει ὁ καθηγητῆς μου Hans Küng⁶. Αὐτὴ ἡ διεύρυνση εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμη ὄχι μόνον γιατί ἀποτελεῖ σοβαρὴ προσπάθεια, τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν νὰ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους, νὰ συμβάλλει στὴν κοινωνικοποίηση τῶν ἀλλοδαπῶν μαθητῶν στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία καὶ νὰ βοηθᾷ τοὺς Ἕλληνες μαθητὲς νὰ ἀποδέχονται καὶ νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ διαφορετικὸ, καὶ μάλιστα μέσα ἀπὸ τὴν ἐμβάθυνση στὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ ἀνοιχτοσύνη ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς αἴτημα τῆς ἴδιας τῆς φωτεινῆς παράδοσής μας.

Προσωπικά, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ὀργάνωση τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὴ Γερμανία, ἔβλεπα γιὰ ἄρκετὸ καιρὸ τὸ μοντέλο τοῦ «ἀνοικτοῦ ὁμολογιακοῦ» μαθήματος ὡς λύση καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ εκπαιδευτικὴ πραγματικότητα. Τελικά, ὅμως, αὐτὸ πού στοὶ ἐν λόγω μοντέλο ἐκθειάζεται συχνὰ ὡς ἰδιαίτερος θετικὸς, ἢ συννευθύνη τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὴν ὀργάνωση τοῦ μαθήματος, μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς μπουμεραγκ. Στὴ Γερμανία τὸ κράτος ἴδρυσε θρησκευοπαιδαγωγικὰ Τμήματα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν διδασκόντων τοῦ ἰσλαμικοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος. Κάποιες ἰσλαμικὲς θρησκευτικὲς κοινότητες ἀρνοῦνται ὅμως νὰ ἐγκρίνουν τὸν

5. Βλ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., «Ὁψεις τοῦ σύγχρονου παιδαγωγικοῦ οὐμανιταρισμοῦ», στὸ ἔργο: *Ἄγωγή ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Χρῆστο Κ. Βασιλόπουλο*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 85-98.

6. KÜNG HANS, *Projekt Weltethos*, München/ Zürich 1992, σ. 167.

διορισμό των αποφοίτων αυτών των Τμημάτων στα σχολεία, έπειδή θεωρούν τα Τμήματα αυτά ξένα προς τις γνήσιες ισλαμικές παραδόσεις. Είναι προφανές ότι, μαζί με τα προβλήματα που λύνονται με την εφαρμογή αυτού του μοντέλου, δημιουργούνται και άρκετες δυσλειτουργίες και παιδαγωγικά προβλήματα, όπως ο χωρισμός των μαθητών κατά την ώρα των Θρησκευτικών.

3) Το πρωτοποριακό σημείο στο νέο πρόγραμμα αφορά το παιδαγωγικό μέρος. Πράγματι έδω έγινε προσπάθεια για καθοριστική αλλαγή. Το Πρόγραμμα τοποθετεί τον μαθητή στο κέντρο της μαθησιακής διαδικασίας, ή όποια λειτουργεί με βάση το βίωμα, την εμπειρία, τη δράση, τη σύνδεση της μάθησης με τη ζωή, το επίπεδο της τάξης (ήλικιακό, θρησκευτικό, πολιτισμικό κ.ά.). Απαιτεί δε τόσα πολλά και από τον δάσκαλο, που ο Μάριος Κουκουνάρας - Λιάγκης να προβληματίζεται για την επάρκεια των υπευθύνων του μαθήματος, θεολογικά και παιδαγωγικά, για να αναλάβουν αυτό το έγχείρημα: «Αυτό το ΠΣ είναι ριζοσπαστικό και πρωτοποριακό κυρίως παιδαγωγικά, ενώ κάνει ακόμη ένα σημαντικό βήμα θεολογικά στη διαμόρφωση ενός πιο άνοιχτου μαθήματος. Είναι, όμως, πιο μπροστά από την εποχή του και απαιτεί επάρκειες σε παιδαγωγικό και θεολογικό επίπεδο που δεν τις έχουν οι εκπαιδευτικοί στα σχολεία, αλλά ούτε και οι απόφοιτοι και φοιτητές των θεολογικών και παιδαγωγικών τμημάτων. Γι' αυτό προτείνεται να υπάρξει ένα μεταβατικό στάδιο στην εφαρμογή του προγράμματος, για να ξεπεραστούν προβλήματα επιμόρφωσης, έλλειψης χρημάτων, οικονομικής δυσπραγίας του εκπαιδευτικού, παραγωγής εκπαιδευτικού υλικού κ.ά. και κυρίως χωρίς να υπάρξει μία φάση προσαρμογής, αυτοβελτίωσης και αυτοοργάνωσης, για να ανταπεξέλθουν σε αυτόν τον προκλητικό νέο αγώνα ή πανεπιστημιακή κοινότητα και οι δομές των ιδρυμάτων, αλλά κυρίως οι μαθητές του σχολείου μας»⁷.

Περνάμε στη συνέχεια σε όσα με προβληματίζουν στο νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα. 1) Είναι γνωστό ότι στο πρόγραμμα αυτό, τα περιεχόμενα επιλέγονται με κριτήριο τον μαθητή και όχι τον στόχο της κάλυψης ολοκλήρου του γνωστικού πεδίου της θεολογίας, την πληρότητα της παρουσίασης και τη δομή των θεολογικών κλάδων. Τονίζεται, μάλιστα, ότι πρόκειται για «θεμελιώδη καινοτομία» και δίδεται ή διευκρίνιση ότι αυτή η καινοτομία δεν σημαίνει ότι έδω «δεν

7. ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ - ΛΙΑΓΚΗ Μ., «Το μάθημα των Θρησκευτικών σήμερα και αύριο. Μία άποψη με κριτήριο την παιδαγωγική και διδακτική του μαθήματος», *Νέα Παιδεία*, τεύχος 146 (2013), σσ. 123-135, έδω σ. 133.

υπάρχει ένα σώμα γνώσεων που χρειάζεται να αποκτηθεί». Όμως η έμφαση είναι στην προτεραιότητα της «λειτουργικής σχέσης» ανάμεσα στον μαθητή και τη θρησκευτική γνώση.

Αποτελεί θετικό στοιχείο τὸ ὅτι γίνεται ἐπιλογή τοῦ ὑλικοῦ σύμφωνα μὲ τὰ παιδαγωγικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν παιδιῶν καὶ τὶς μορφωτικὲς ἀνάγκες τους. Εἶναι ἐπίσης θετικὸ μὲ κάποια ἐρωτηματικὰ ἐκ μέρους μου βέβαια- ὅτι τὸ ὑλικὸ δὲν ἀποτελεῖ διδακτέα ὕλη ἀλλὰ διδακτικὸ μέσο στὴ διάθεση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ σχεδιάσει τὴ διδασκαλία μὲ βάση τὰ ιδιαίτερα δεδομένα τῆς τάξης. Κι ἐδῶ καταλήγουμε στὴν περίφημη ἀρχή: ὅλα ἐξερατῶνται ἀπὸ τὸν δάσκαλο, ὁ ρόλος τοῦ ὁποῖου ἦταν καὶ παραμένει κομβικός. Ἔτσι, λοιπόν, ὁ καλὸς δάσκαλος ἀποτελεῖ καὶ πάλι τὸ ζητούμενο, ἀφοῦ ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες προωθήθηκε στὴ χώρα μας ἡ μετατροπὴ τοῦ δασκάλου σὲ «ἐκπαιδευτικὸ» μὲ δημοσιουπάλληλικὴ νοσοτροπία, σὲ παράγοντα τῆς ἐκπαίδευσης, ὁ ὁποῖος ἀρέσκεται περισσότερο νὰ διεκδικεῖ παρὰ νὰ διακονεῖ⁸.

Τελικὰ, ὅμως, μὲ τὸ υἱοθετηθὲν «μοντέλο διαδικασίας» δημιουργεῖται ἓνα πρόβλημα. Φαίνεται ὅτι τὸ λεγόμενο τρίτο σκέλος τοῦ παιδαγωγικοῦ τριγώνου, τὰ περιεχόμενα ἢ τὸ διδακτικὸ ἀγαθὸ, τοποθετεῖται σὲ τρίτη θέση σὲ σχέση μὲ τὸν μαθητὴ καὶ τὸν δάσκαλο. Αὐτὸ πὸν λέγω ἰσχύει φυσικὰ γιὰ ὅλα τὰ μαθήματα, ὄχι μόνον γιὰ τὰ Θρησκευτικὰ. Δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ἂν διδάξουμε, λόγῳ τῶν δεδομένων τῆς τάξης, ἀπὸ τὴ γραμματικὴ λόγου χάριν, μόνον τὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρα κλίση, ἢ μόνον τὴν ἐνεργητικὴ φωνὴ στὰ ρήματα. Κάποια βασικὰ πράγματα πρέπει νὰ διδαχθῶν ὑποχρεωτικὰ. Ὁ «παιδοτρόπος δάσκαλος», ὅπως λέγαμε παλαιότερα, δὲν εἶναι σὲ ὅλα καλύτερος ἀπὸ τὸν λεγόμενο «λογότροπο» δάσκαλο⁹.

Μοῦ ἔρχονται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τὰ λόγια τοῦ μακαριστοῦ π. Α. Schmemmann, πὸν ἀφοροῦν ἔμμεσα τὰ ὑπὸ συζήτησιν θέματα. Ὁ π. Alexander Schmemmann¹⁰ πίστευε ὅτι τὰ ἀκριβὰ, τέλεια ὀργανωμένα καὶ μὲ ὅλες τὶς ὑποδομές, κολλέγια τῆς Ἀμερικῆς- πὸν θαυμάζουμε κι ἐμεῖς- δὲν δίνουν στοὺς νέους «ἐμπνευση καὶ ὄραμα», δὲν δίνουν παιδεῖα. Γιατὶ ἡ παιδεῖα «βασιζόταν παλιὰ

8. Βλ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ. *Ἡ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή μεταξὺ παιδαγωγικῆς καὶ θεολογίας*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2009, σσ. 27-53.

9. Βλ. CASELMANN C., *Wesensformen des Lehrers. Versuch einer Typenlehre*, Stuttgart 1964.

10. ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ἡμερολόγιο 1973- 1983*, μτφρ. Ἰ. Ροηλίδη, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2002, σσ. 192-193.

σ' ένα όραμα, επικεντρωνόταν σέ μία διακονία». Αυτό ήταν πού έδινε νόημα και όμορφιά στή ζωή, «τό φώς τής ζωής ως διακονίας έτρεφε τούς ανθρώπους». Και ό Α. Schmemmann σχολιάζει: «Οί νέοι φτωχαίνουν όταν τούς προσφέρονται μόνο κριτικές προσεγγίσεις, Φροϋδική αυτοανάλυση και μίξερη έπιτυχία»¹¹. Προφανώς λοιπόν ή διδασκαλία τής έλευθερίας ως αυθυπέμβασης και σχέσης, ή λειτουργία του μαθήματος των Θρησκευτικών ως χώρου «πολιτισμού του προσώπου» δέν είναι στή διακριτική εύχέρεια του διδάσκοντος.

2) Τό θαρραλέο άνοιγμα πρós τις θρησκείες του κόσμου, πού γίνεται με τρόπο έρμηνευτικό και κριτικό, με στόχο τόσο τό θρησκευτικό γραμματισμό όσο και τό σεβασμό τής έτερότητας, πρέπει νά εκτυλίσσεται - και νά είναι σαφές ότι αυτό συμβαίνει - στή βάση κάποιων κριτηρίων. Κάτι δέν είναι άξιοσέβαστο άπλώς και μόνον έπειδή είναι διαφορετικό. Θεωρώ έπομένως ότι ή άποψη ότι τό σύγχρονο μάθημα των Θρησκευτικών «έκφράζει τόν θρησκευτικό πολιτισμό μας με σεβασμό πρós κάθε έτερότητα» θά πρέπει νά κατανοηθεί στο πλαίσιο ένός διαπολιτισμικού διαλόγου με τόν θρησκευτικά «άλλον» και «διαφορετικό».

Πράγματι, ύπάρχει κάποιο πρόβλημα με τόν άφετηριακό και κανονιστικό προσανατολισμό του μαθήματος στο γεγονός τής πολυπολιτισμικότητας, σέ μία περίοδο μάλιστα πού ό ένθουσιασμός γι' αυτή, στίς εύρωπαϊκές χώρες τουλάχιστον, έχει κοπάσει. Ό Heiner Bielefeldt κάνει λόγο για τόν «σκεπτικισμό» και τή «συχνά έπιθετική άπόρριψη», τήν όποία αντιμετωπίζει σήμερα, για πολλούς λόγους, ή ιδέα τής πολυπολιτισμικής κοινωνίας¹².

Ό ίδιος έρευνήτης προτείνει μία «διαφωτισμένη πολυπολιτισμικότητα» στή βάση του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου¹³. Ό σεβασμός στίς κοινές ανθρωπιστικές άξίες λειτουργεί ως άνάχωμα στήν ιδεολογικοποίηση του πλουραλισμού, στον «φονταμενταλισμό τής διαφορής». Δυστυχώς, με τήν ιδεολογικοποίηση τής πολυπολιτισμικότητας δημιουργούνται ύπερβολικές εύαισθησίες για θέματα διαφορετικότητας, ύπερτονίζεται ή σημασία τής πολιτισμικής ποιικιλίας, ένω άμφισβητούνται ή περιφρονούνται οι οικουμενικές κατακτήσεις και άξίες, όπως τά δικαιώματα του ανθρώπου, πού όδήγησαν και στον σεβασμό τής διαφορετικότητας. Συμφωνώ άπόλυτα με τήν άποψη του Ottfried

11. Ό. π., σ. 193.

12. BIELEFELDT H., *Menschenrechte in der Einwanderungsgesellschaft. Plädoyer für einen aufgeklärten Multikulturalismus*, Bielefeld 2007, σσ. 17-18.

13. Βλ. Ό. π., σσ. 17-23.

Hoffe: «Δίκαιη αξιολόγηση αξίζει και τὸ γενικό. Ἀπέναντι στὴ μομφή τῆς “τυρανίας τοῦ γενικοῦ”, ὀφείλουμε νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴ διαφορὰ μεταξὺ οἰκουμενικότητας καὶ ὁμοιομορφίας: χωρὶς οἰκουμενικά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου οἱ μειονότητες δὲν ἀποκοτῶν κανένα “δικαίωμα στὴ διαφορὰ”»¹⁴.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ πλουραλισμός, ὁ ὁποῖος φυσικά δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὶς ἀρνητικές του ἐκφάνσεις, θέτει τὴν ἀγωγή καὶ τὴν παιδαγωγικὴ ἐνώπιον ἀναπόδραστων προβλημάτων. Ὁ Peter Struck κάνει λόγο γιὰ «παιδαγωγικὴ ἀμηχανία»¹⁵ ὡς τὸ τίμημα γιὰ τὶς ἀντιφατικές ἀξίες καὶ προτάσεις ζωῆς στὶς σύγχρονες συνειδητὰ πλουραλιστικές κοινωνίες. Προφανῶς ἡ ἀγωγή δὲν πρέπει στὸ ὄνομα τῆς κατάφασης τοῦ πλουραλισμοῦ νὰ μεταβιβάσει στὰ παιδιά τὴ μεταμοντέρνα διάχυτη σύγχυση ἀξιών, ἀναπαράγοντας, ἂν ὄχι ἐπιτείνοντας τὰ προβλήματα.

Ὅσα γράφει ὁ Christian Grethlein γιὰ τὴ Γερμανία ἀποκαλύπτουν ξεκάθαρα τί διακυβεύεται γιὰ τὴν ἀγωγή μὲ αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις: «Ὑποθέτω, ὅτι ἡ πρώτη συνάντηση μὲ πλουραλισμὸ στὸν χῶρο τοῦ ὑπαρξιακοῦ καὶ ἀξιολογικοῦ προσανατολισμοῦ συμβάλλει στὴν παρατηρούμενη ἀνασφάλεια τῶν παιδιῶν στὸν θρησκευτικὸ τομέα. Στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀγνωστικιστικὲς ἢ ἀθεϊστικὲς ἀμφισβητήσεις τῆς πίστες στὸν Θεό, οἱ ὁποῖες παλαιότερα ἐμφανίζονταν στὴν ἐφηβεία, σήμερα παρουσιάζονται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Συνεπῶς, τὰ παιδιά ἀσχολοῦνται πρόωρα μὲ θεμελιώδη ἐρωτήματα καὶ προβλήματα προσανατολισμοῦ. Ἡ ἀρχὴ “ὅλα ἐπιτρέπονται” ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς πρόσφορη λύση, ἀφοῦ τὰ παιδιά βρίσκονται ἀντιμέτωπα μὲ μία ὑπερβολικὴ ἀπαίτηση ἀπὸ ἄποψη γνωστικῆ-δομικῆ, ὅταν προσπαθοῦν νὰ συσχετίσουν τὴ βιούμενη ποικιλία»¹⁶.

3) Ἡ τρίτη παρατήρησή μου ἀφορᾷ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο καὶ ἰδιαίτερως τοὺς δασκάλους ὡς πρὸς τὴ σχέση τους μὲ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Μὲ προβληματίζει βαθιὰ τὸ πῶς ὁ νέος δάσκαλος, ὁ ὁποῖος θεολογικά καὶ θρησκευτικὰ εἶναι σχεδὸν ἀναλφάβητος καὶ θρησκευοπαιδαγωγικά ὄχι ἰδιαίτερα καταρτισμένος, θὰ μπορέσει νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικά τοὺς διαφορετικούς μαθητές, τὸν ὄγκο τῆς ὕλης, τὶς ποικίλες δραστηριότητες, τὴ διαθέμα-

14. HÖFFE O., *Kleine Geschichte der Philosophie*, München 2001, σ. 362.

15. STRUCK P., *Die Schule der Zukunft. Von der Belehrungsanstalt zur Lernwerkstatt*, Darmstadt 1996, σ. 113.

16. GRETHLEIN Chr., *Fachdidaktik Religion*, Göttingen 2005, σ. 96.

τική έξακτίνωση κ.λπ. Στο κείμενό μου, πού εντάχθηκε στο βιβλίο που παρουσιάζουμε, αναφέρω τὰ ἐξῆς γιὰ τὸ ἐν λόγῳ θέμα: «Τὰ πιὸ μεγάλα προβλήματα ἀντιμετωπίζει σήμερα τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο. Οἱ χιλιάδες νέων δασκάλων, ἀποφοίτων τῶν Π.Τ.Δ.Ε., οἱ ὅποιοι ἀναλαμβάνουν τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῶν παιδιῶν μας, ἔχουν ἔλθει, στὸ πλαίσιο τῶν πανεπιστημιακῶν τους σπουδῶν, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, σὲ ἐπιδερμικὴ ἐπαφὴ ἢ ἀκόμα χειρότερα, δὲν ἔχουν ἀσχοληθεῖ κἂν μὲ τὸν θεολογικὸ γνωστικὸ χῶρο καὶ τὴ Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν, ἕνα ἀντικείμενο πολὺπλοκο καὶ μὲ πολλὲς ἰδιαιτερότητες, ἢ ἀντιμετώπιση τῶν ὁποίων προϋποθέτει τὴν ἄρτια θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ θρησκευοπαιδαγωγικὴ κατάρτιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ. Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν νέων δασκάλων δὲν ἔχει πανεπιστημιακὴ θεολογικὴ καὶ θρησκευοπαιδαγωγικὴ κατάρτιση, εἶναι φυσικὸ, καὶ γι' αὐτὸν τὸν σημαντικὸ λόγῳ, νὰ μὴν ὑπάρχει σὲ αὐτοὺς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σωστὴ ὀργάνωση τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν. Ἔτσι ὑποβαθμίζεται καὶ γίνεται πάρεργο, ἐνάντια στὸ Σύνταγμα, στοὺς Νόμους καὶ στὰ Ἀναλυτικὰ Προγράμματα, ἐνάντια στὸν ὄρκο, στὴν ἐπαγγελματικὴ δέσμευση καὶ στὸν παιδαγωγικὸ ρόλο τοῦ δασκάλου, ἕνα σημαντικό μάθημα»¹⁷.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα νομίζω ὅτι στὸ νέο Πιλοτικὸ Πρόγραμμα πού συζητᾶμε, θὰ ἔπρεπε νὰ δοθεῖ μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν ἀνάγκη διορισμοῦ θεολόγων στὴν Πρωτοβάθμια Ἐκπαίδευση, μετὰ ἀπὸ ἀντίστοιχη παιδαγωγικὴ ἐπιμόρφωσή τους.

Ἐνα ἐμπόδιο καὶ γιὰ τὴν εὐόδωση μίας τέτοιας πρότασης εἶναι ἡ στάση πολλῶν παιδαγωγῶν ἀπέναντι στὸ μάθημα, στὴν ἀναγκαιότητά του καὶ στὴ συμβατότητά του μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ σύγχρονου σχολείου. Γιατὶ οἱ παιδαγωγοί, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἀντιθρησκευτικὴ περιορῶσα ἀτμόσφαιρα καὶ ἀπολυτοποιώντας ὄχι τίς καλύτερες παραδόσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, θεωροῦσαν τίς ἐκκλησίες κατάλοιπο τῆς προνεωτερικότητος καὶ ἀρνήθηκαν νὰ στηρίξουν τὸ ἔργο τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Στὴν καλύτερη περίπτωση τὴν ἀνέχονταν, ἀγνοώντας, βέβαια, πολλὰ ἀνθρωπολογικά, κοινωνικά, ἀνθρωπιστικά καὶ παιδαγωγικά δεδομένα. Δυστυχῶς, πολλοὶ παιδαγωγοί, παρ' ὅλες τίς νέες ἀξιολογήσεις τῆς σημασίας τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς γιὰ τὴν ὁμαλὴ ἠθικὴ, κοινωνικὴ, συναισθηματικὴ, γνωστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, πα-

17. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ Κ., *Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Ταυτότητα καὶ προοπτικές, στὸ συλλ. ἔργο: Τὰ Θρησκευτικὰ στὸ σύγχρονο σχολεῖο*, ὅ.π., σσ. 401-414, ἐδῶ σσ. 411-412.

ραμένουν προσκολλημένοι στην υποτίμηση ή και την απόρριψή της. Για όλους αυτούς τους λόγους, μαζί με την εφαρμογή των νέων παιδαγωγικών μεθόδων, θα έπρεπε να καλλιεργηθεί ο διάλογος με τους παιδαγωγούς, κάτι που θα μπορούσε να συμβάλει στην υπέρβαση των προκαταλήψεών τους απέναντι στο μάθημα των Θρησκευτικών.

Ἐπιλογικά

Όσα πολλά και ενδιαφέροντα αναφέρονται στο παρουσιαζόμενο βιβλίο προοιωνίζονται ότι η περιπέτεια της σχολικής θρησκευτικής αγωγής θα συνεχισθεί. Το έργο μας θα παραμείνει πολυδιάστατο και πολύπλοκο. Το μάθημα των Θρησκευτικών θα ξεακολουθήσει να αποτελεί ένα πολύ δύσκολο κομμάτι της αγωγής και θα συνεχίσει να θέτει τις μεγαλύτερες απαιτήσεις τόσο στον διδάσκοντα όσο και στον μαθητή.

Νομίζω ότι το μέλλον του μαθήματος συναρτάται με το αν αυτό, διασώζοντας τη φυσιογνωμία του, θα άντεχει τον πλουραλισμό, θα στηρίζει, θα εμπλουτίζει και θα εμβαθύνει τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό του σύγχρονου σχολείου. Τα Θρησκευτικά πρέπει να παραμείνουν μάθημα και χώρος πολιτισμού του προσώπου και σχεσιακής κουλτούρας, ως εκπαιδευτική διαδικασία και ως περιεχόμενο. Φαίνεται ότι κάποιες παιδαγωγικές διαστάσεις του νέου Πιλοτικού Προγράμματος διασώζουν την “κοινήν ἐλευθερίαν” και τη συνεργασία. Το μάθημα των Θρησκευτικών οφείλει να θεματοποιεί το περι Θεού ἐρώτημα ως τον χώρο, όπου δίδεται ἀπάντηση στην υπαρξιακή ἀναζήτηση νοήματος ζωής. Ὀφείλει να προάγει τις οικουμενικές ἀξίες, την ειρήνη και τη διαπολιτισμικότητα, να εἶναι παιδεία ἐλευθερίας και κριτικής σκέψης. Εἶναι πολύ σημαντικό, σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση, στο ὄνομα των ὅποιων σημείων τῶν καιρῶν και τῶν ὅποιων νέων παιδαγωγικῶν μεθόδων, νὰ μὴν ἀλλοιώνονται ἢ καὶ χάνονται αὐτὲς οἱ διαστάσεις τοῦ μαθήματος.

Σαφῶς ὑπάρχουν σήμερα πολλές ἐξελίξεις πὺν μᾶς προβληματίζουν καὶ μᾶς ἀνησχοῦν. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ θετικὰ καὶ εὐόσινα σημεῖα τῶν καιρῶν, τὰ ὅποια δὲν πρέπει νὰ ἀγνοήσουμε. Τέτοια εἶναι ἡ σύγχρονη ἀναβίωση τῆς θρησκείας ὡς δύνاميς ζωῆς, τὸ ἀναζωογονούμενο ἐνδιαφέρον σὲ ἄτομα καὶ ὁμάδες γιὰ πνευματικὲς ἀξίες πέρα ἀπὸ τὸν οἰκονομισμό καὶ τὸν καταναλωτισμό, ἢ ὑπέρβαση τῆς ἄγνοιας σύγκρουσης ἐπιστήμης καὶ θρησκείας καὶ τῆς ἀδιέξοδης ἀντιπαράθεσης μεταξὺ Διαφωτισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Γενικότε-

ρα, είναι έλπιδοφόρο τὸ γεγονός ὅτι σήμερα καταγράφεται σοβαρὸς προβληματισμὸς γιὰ τὸ νόημα τῆς «προόδου» καὶ συνειδητοποιεῖται ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ υπάρξει ἀληθινὴ πρόοδος, ἂν αὐτὴ λειτουργεῖ εἰς βάρους τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας του.

Νομίζω ὅτι σὲ μία τέτοια βάση μποροῦν νὰ γεφυρωθοῦν οἱ ἀντιθέσεις καὶ νὰ ἀφήσουν τὴ θέση τους στὸ γόνιμο διάλογο οἱ ὀξείες ἀντιπαραθέσεις στὴ χώρα μας γιὰ τὶς λειτουργίες τοῦ μαθήματος τῶν Θεολογικῶν. Τὸ νέο Πιλοτικὸ Πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀξιολογεῖται θετικὰ ἀπὸ ἀρκετοὺς παιδαγωγούς, ἔχει ἀπέναντί του μεγάλο ἀριθμὸ θεολόγων. Εἶναι βεβαίως ἀναμενόμενο, θαρραλέες μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ σκεπτικισμό. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποῦ παραμένει ἀναπάντητο εἶναι τὸ πῶς εἶναι δυνατόν θεολόγοι ποῦ ἐνδιαφέρονται εἰλικρινὰ γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θεολογικῶν νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ κάνουν νηφάλιο διάλογο. Πάντως, ὁ Μάριος Κουκουνάρας - Διάγκης καὶ ἐγὼ θὰ κάνουμε μία προσπάθεια, στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, νὰ δημιουργήσουμε ἓνα φόρουμ διαλόγου γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θεολογικῶν, πέρα ἀπὸ τὶς ἄγονες παρεξηγήσεις.

Μὲ βάση τὴν ἐμπειρία μας μὲ τὸ παρελθὸν καὶ μὲ τὸ παρὸν τοῦ μαθήματος τῶν Θεολογικῶν, κλείνουμε μὲ τὰ ἐξῆς, ὡς ἠθικὸ δίδαγμα γιὰ ὅλους. Ποτὲ τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀπλὰ γιὰ τὴν ἀγωγή καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν θεολογικὴ ἀγωγή. Καὶ σήμερα δὲν εἶναι. Πάντως, τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα δὲν συνέβη οὔτε στοὺς νεότερους χρόνους, οὔτε στὸν αἰῶνα μας, οὔτε τὰ τελευταῖα χρόνια. Ὑπάρχουν λοιπὸν ἀρκετὲς θετικὲς προοπτικὲς, οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύονται μέσα ἀπὸ τὶς 514 σελίδες τοῦ βιβλίου ποῦ παρουσιάσαμε.